

Prezentacija Spomen-područja - muzeja koncentracionih logora

Branislava Milošević

Stručni rad

Muzej revolucije naroda i narodnosti
Jugoslavije, Beograd

УДК 343.819.5(=163.41):341.485(497.15)

DOI 10.7251/TOP2107067M

[1986.]

Napomena uredništva: Ovaj tekst objavljen je u originalu kao: Branislava Milošević, „Prezentacija Spomen-područja - muzeja koncentracionih logora“, *Okrugli stol „Jasenovac 1986“ 14. i 15. 11. 1986*, Spomen-područje Jasenovac 1986, str. 241-262. Objavljujemo ga uz saglasnost Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac (br. 50/21 od 8. aprila 2021).

Sažetak: Autorka je korektno i stručno obradila oblike, probleme i sadržaje prezentacije spomen-područja, odnosno muzeja koncentracionih logora. Komparativni pregled muzejskih postava u Auschwitzu - Birkenau, Dachau, Majdaneku i Jasenovcu pruža mogućnosti cjelovitijeg sagledavanja fašističkog terora u Drugom svjetskom ratu, odnosno uloge koju su u tome imala ova masovna stratišta.

Nasilje kao sredstvo potčinjavanja naroda u istoriji ratova, kroz koje je prošao ljudski rod, do sada nije imalo stravičnije oblike i tragičnije bilanse od onih koje su nacisti sprovodili u koncentracionim logorima Drugog svjetskog rata na tlu okupirane Evrope. Fašistički režimi, zapravo, stvorili su te logore još u predratnom periodu posle osvajanja vlasti. U njima su se obračunavali sa „nepouzdanim“ delovima stanovništva sopstvene zemlje i, na razne načine, ubijali Jevreje i političke protivnike, rukovodeće članove KP i socijal-demokrate.

Posle munjevitog pohoda na Evropu, fašistički osvajači formiraju čitavu mrežu koncentracionih logora na tlu okupiranih zemalja. Transporti uhapšenih „nepodobnih lica“ zatvarani su bez suda, eksploatisani kao besplatna radna snaga, mučeni glađu, podvrgnuti teroru, svirepom mučenju, i ubijani na različite načine - vešanjem, streljanjem, gušenjem u gasnim komorama ili spaljivani. Pojedini koncentracioni logori (tzv. „Vernichtungsla-

ger“), kao: Auschwitz, Majdanek, Mauthausen, Buchenwald, bili su prave „fabrike smrti“. U njima su na nečuvano svirep način „industrijski“ lišavali života milioni nedužnih.

Ovom uništenju nacisti su prilazili na osnovu svoje ideologije traženja životnog prostora i očuvanja čistote arijevske rase. U to ime pojedine nacije i etničke i verske grupe proglašavane su nepoželjnim i uništavane (Jevreji, Cigani).

Okupirana Jugoslavija je, kao nijedna evropska zemlja, podeljena nemačkim saveznicima i kvislinzima da bi se raspirivala bratoubilačka borba i izvršila potpuna fašizacija. Uz aneksiju, raseljavanje stanovništva, masovna hapšenja, teror, formirani su policijski zatvori, sabirni i koncentracioni logori. Preseljavanje Slovenaca u Srbiju, Hrvatsku i Nemačku, vršeno je radi oslobađanja prostora za naseljavanje Nemaca. Preseljavanje Srba iz NDH i drugih krajeva vršeno je pod vidom čišćenja i germanizacije oblasti, dok je nad Jevrejima i Ciganima vršen genocid (potpuno istrebljenje).

U teškim uslovima borbe za održavanje golog života, lebdeći između života i stalno prisutne smrti, u logorima je organizovan vid samopomoći oko nabavke hrane, smeštaja u bolnice, spašavanja i sakrivanja dece, nabavke oružja, bezumno hrabra bekstva, ustanci, pripreme oslobođenja, otpor zatočenika – koje su beda i smrt ujedinjavali.

Prema dosadašnjim istraživanjima, računa se da je kroz nemačke i ostale logore u Evropi prošlo od 10 do 12 miliona ljudi. Na teritoriji Jugoslavije bio je 71 koncentracioni i sabirni logor i 329 istražnih i drugih zatvora. Jugosloveni-zarobljenici, taoci ili pod drugim vidom uhapšeni, bili su zatočeni u 69 raznih logora van granica Jugoslavije¹.

U toku rata internirano je 320.000 jugoslovenskih građana. Prisilno je raseljeno 350.000, od čega je 280.000 bilo sposobno za rad².

Među istorijskim muzejima koji su posle pobede nad fašizmom formirani da prikažu borbu protiv nacifašizma, narodnooslobodilačku borbu, pokret otpora u okupiranoj Evropi, restaurisani su bivši koncentracioni logori koji su danas stecišta miliona posetilaca. Oni, nasuprot galerijama umetnosti, kao najviših dometa ljudske kreacije i lepote, daju prikaz svireposti okupatora, sadizam nacista da bespoštednim ubijanjem protivnika zaštite svoju vlast; da prikažu i otpor potlačenih, odbranu prava na sopstvenu misao, pobedu. Zbog toga prikazi zločina – genocida nacista, treba da

¹ Ljudske i materijalne žrtve u ratnom naporu 1941-1945, str. 1-9. Izdanje Reparacione komisije pri vladi FNRJ, Beograd.

² Arhivska zbirka Sekretarijata za unutrašnje poslove, Logori, fas. 14.

posluže kao opomena svetu u kome neonacizam ponovno pokušava da rasprostire nove mreže svoje stare moći. Milioni ljudi od kojih je ostao samo pepeo žive u našem sećanju, prevazilazeći vreme svojom tragičnom sudbinom. Zbog toga je velika odgovornost svih nacija, istoriografa, posebno muzeologa i umetnika koji rade na pripremi i realizaciji muzejskih postavki bivših koncentracionih logora ili podižu trajna spomen-obeležja.

U procesu rada na pripremi tematske izložbe i muzejske postavke od fundamentalnog značaja su studijski pristup istorijskim temama, istraživački rad, sabiranje i naučna obrada muzejske građe. Upravo se sadržaj u istorijskom muzeju ili u memorijalu koncentracionog logora vezuje za domete istorijske nauke. Međutim, istraživački rad o zatvorima i logorima u zemlji i van nje bio je niz godina zapostavljen, pa je i literatura o toj temi oskudna.

Pošto je veći broj logora razoren, uništen od okupatora i kvislinga u bekstvu pred snagama oslobodilačke vojske, dokazi i arhivska građa su nestali netragom, pa je to otežavalo utvrđivanje istorijske istine i temeljitiji istraživački rad.

Već smo u petoj deceniji otkako se završio Drugi svetski rat, a tačan broj stradalih zatočenika u evropskim zemljama nije definitivno utvrđen. Mnogo je ostalo anonimnih, neznanih boraca i talaca koji su bez pisanih tragova, bez suda, završili nasilnom smrću.

Sa formiranjem sekcija SUBNOR-a preživelih zatočenika koncentracionih logora 1967, intenzivnije se istražuje, pripremaju spiskovi stradalih, preživelih, prikuplja se arhivska i muzejska građa. Ovom poslu pristupilo se dosta oduševljeno, ali bez stvarne pomoći naučnih institucija čiji programi nisu korenito zahvatili istraživanje zatvora i koncentracionih logora. Radilo se parcijalno. Veći broj radova predstavljaju, manje ili više, impresivna sećanja preživelih zatvorenika, logoraša. Čak su i zainteresovani pojedinci gubili dah pred teškoćama koje ova vrsta posla nameće.

Integralni zahvat jugoslovenskih institucija za savremenu istoriju počeo je 1976. temeljitim istraživanjem, prikupljanjem i snimanjem dokumentarnog materijala na rasvetljavanju tragične sudbine zatvorenika-logoraša. Na temu Jugosloveni u zatvorima i logorima u Drugom svetskom ratu objavljeno je više monografija, studija i memoarske građe.

Danas možemo reći da je primat koji je niz godina u izučavanju imala Narodnooslobodilačka borba, odnosno vojno-politička istorija, prevaziđen, ali da se duža zapostavljenost tematike logora oseća na planu istoriografije i na muzejskim postavkama.

Nova istraživanja i otkrića će, bez sumnje, sa novom dokumentacijom i ocenama minulih događaja, pomoći u rekonstrukciji starih muzeja – koncentracionih logora ili u pripremi novih postavki.

Istraživački rad se i dalje susreće sa velikim teškoćama. Splet političkih okolnosti, sukobljavanje velikih sila, bivših saveznika u ratu, zatvorenost pojedinih arhiva ili njihovo namerno uništavanje, žilavi koreni nacizma koji se u pojedinim zemljama rasplamsavaju kao opasni neonacistički pokreti, sve je to od velikog uticaja na istraživanje bivših koncentracionih logora.

Muzeološka prezentacija bivših koncentracionih logora u zemlji i van nje još više je zapostavljena. S obzirom na brojnost zatvora i logora, malo je odgovarajuće realizovanih prezentacija, ili su ređe muzeji revolucije i NOB-a uključili ovu tematiku u deo svojih postavki. Ono što je, ipak, pristupačno javnosti, često je u začetku bilo opterećeno nejasnim pristupom, koncepcijom, koja je u vreme nastajanja odgovarala političkom trenutku. Postavka je istovremeno bila odraz nedovoljno prikupljene muzejske građe.

Od očuvanosti kompleksa zgrada, baraka, bedema, puškarnica, gasnih komora, krematorijuma, muzejskog materijala, upotrebnih predmeta, dokumenata, sredstava za mučenje, svedočanstava o uništenju logoraša, zatim od izbora zgrada, unutrašnjih rešenja enterijera, od toga kako su korišćena pomoćna sredstva, kako su umetničkim delima interpretirani sadržaji iz istorije koncentracionog logora, od nekad neophodne rekonstrukcije – zavisi, svakako, da li će spomen-područje, odnosno muzeji uspeti objektivno i ekspresivno da prikažu stradanje i borbu zatočenika.

Raspoloživi materijal sagledava stručnjak kao delove raznorodnih elemenata od kojih će graditi jasnu i celovitu priču. Prvenstvo u izboru imaju, svakako, autentične zgrade, arhitektonski kompleksi, grobišta, originalni predmeti i dokumenta, sve što je pravi dokazni materijal i gradi muzejsku postavku autentičnošću fabule.

Muzeološka postavka ima cilj da pruži posetiocu priliku da sazna i vizuelno percipira što su bili koncentracioni logori u prošlom ratu i da, uz to, izazove dubok utisak stradanja i borbe zatočenika, da osudi fenomen koncentracionih logora.

Da li će muzeološka sredstva biti usklađena sa arhitektonskim objektom, jasna, neopterećena nepotrebним detaljima, pregledna, upečatljiva, jednom reči, prijemčiva za širu publiku, zavisi ne samo od autentičnosti eksponata, već i od njihove selekcije, rasporeda u prostoru, kompozicionih tematskih rešenja, akcentovanja, najbitnijeg u ovom slučaju tragičnog bes-

misla u ubijanju, osude bestijalnosti, sadizma i potvrde pobede nad nacizmom.

Realizaciji muzejske postavke prethodi priprema tematsko-ekspozicionog plana, odnosno scenarija, čija izrada uključuje studijsko proučavanje literature, sistematsko istraživanje i obradu izvorne muzejske građe i njenu selekciju. Duboko poznavanje problematike koncentracionih logora obuhvata kompleksan rad na detaljnom prikupljanju materijala i dokumentacionu obradu, što podrazumeva katalošku i kartotečku obradu i, ujedno, predstavlja njenu naučnu verifikaciju. Prikupljanje i istraživanje u različitim arhivama, zbog razbacanosti građe, tim pre je otežano ukoliko nije odmah obrađeno, bez osnovnih podataka, pa samim tim i neupotrebljivo, a nedostupno je ako se iz bilo kojih razloga nalazi pod embargom.

Muzeološka građa iziskuje svestranu proučenost tema i vrlo izoštrene kriterijume pri selekciji sabranog materijala.

Etapa selekcije muzealija teče kontinuirano i nastavlja se često do samog kraja realizacije postavke, jer se može desiti da u poslednjem trenutku prevagne eksponat s kojim nismo računali.

Pisanje tekstova u formi sinteze – elaborata, odnosno scenarija, uključuje određene faze koje zahtevaju konstantnu verifikaciju, čistotu sadržaja koji želimo da prezentujemo kroz idejni, razrađeni tematski i ekspozicioni plan.

Tematski plan predstavlja osnovu za ostvarivanje postavke: dokumentarnom građom, tim raznorodnim materijalom, kreiraju se muzeološko-kompozicioni i arhitektonsko-tehnički poslovi. Upravo se zbog toga postavljaju idejno-koncepcijski jasne granice i saznajne osobenosti kao delovi jedinstvene priče onoga što se želi prikazati dokumentarnom muzejsko-arhivskom građom.

Muzeolog konstruiše tematsko-ekspozicioni plan postavljajući svaki eksponat tako da govori svojim jezikom a, istovremeno, da se vezuje za sledeći: svi zajedno, u kontinuitetu, poseduju udarnu snagu osnovne zamisli, svaki od eksponata sagledava se vizuelno u određenom prostoru kao deo povezane vizuelne komunikacije. Moglo bi se to nazvati muzeološkim modelovanjem sadržaja, traženjem najpogodnije izražajne forme i obrnuto. Stručna obrada kao i konzervatorski radovi čine one predradnje sa kojima se eksponat čini pripremljenim i obrađenim za ekspoziciju. Kao i u drugim istorijskim muzejima, i u memorijalima koncentracionih logora primenjuje se konstruisanje tematsko-ekspozicionog plana od krupnih tematsko-hronoloških celina u čijem okviru je još niz podtema, takođe, hronološki povezanih. Tako niz tema, niz priča, povezuje vremenska nit, bilo da su u pitanju

zhivanja iz života zatočenika, njihov rad, stradanje ili borbena aktivnost „otpor u žicama“.

Koncepcija - u pojedinim slučajevima, naročito u procesu rada na prvim muzeološkim postavkama memorijala koncentracionih logora, bila je svojevremeno podložna političkom trenutku. Hijerarhijski odnos, koji je u istraživanju imao NOB, neminovno je u pojedinim našim postavkama oslikan³.

Činjenica da je deo zatočenika učestvovao u NOP-u, da je veći deo logoraša i talaca bio antifašistički orijentisan, izražava istorijsku opredeljenost Jugoslovena, pa u koncepciji memorijala NOB ima svoje mesto. Međutim, i ovde treba znati meru koliko i kako prikazati NOB, naročito ako je memorijal u inostranstvu - kao nezaobilazni uvod u priču čiji je cilj sadržajno suštinski vezan za hapšenje, borbu, zarobljavanje, transport boraca protiv fašizma, talaca i rodoljuba⁴.

Za muzeološku prezentaciju koncentracionih logora koriste se čitavi kompleksi, zgrade, ćelije smrti, gasne komore, upotrebnih predmeti, uniforme, spiskovi zatočenika, pisma, dopisnice upućene porodicama, inkvizitorske sprave za mučenje, kandžije, kame, maljevi, oružja, medicinska oprema za eksperimente - vivisekciju i sl. Svi ti predmeti imaju svojstvo svedočanstva. Oni su dokazni materijal - od zgrada u kojima su logoraši bili smešteni do predmeta kojima su se služili i zapisa, likovnih ili ručnih radova koje su u revoltu uspeli da ovaplate.

Fotografije iz koncentracionih logora su, skoro kao i dokument, uverljivo svedočanstvo od neprocenjivog značaja zbog verodostojnosti i ekspresije. Koliko pobuđuju na razmišljanje fotografije iznurenih skeleta dece, umorenih i na zemlji opruženih zatočenika sa bukagijama na nogama, leševi koji plutaju Savom, mase naroda sa Kozare koje ustaše vode u sigurnu mučeničku smrt ili fotografije heroja sa podacima o njihovoj sve-snoj žrtvi, držanju u logoru Jasenovac - toliko se zastaje i razmišlja pred fotografijama nacističkih i ustaških zločinaca.

Pojedine fotografije postale su prepoznatljivi simboli koncentracionih logora, na primer, hapšenje i transport Jevreja iz Varšavskog geta, samoubistvo logoraša na žicama Mauthausena, streljanja, vešanja, klanja i sl.

---

³ Arhiv SSUP. Jugoslovenski paviljoni u spomen-muzejima bivših koncentracionih logora Sachsenhausen i Auschwitz. - Iz izvještaja sa puta u SR Nemačkoj, DR Nemačkoj i Poljskoj, 1978, str. 3, u Saveznom komitetu za pitanje boraca i ratnih vojnih invalida. - B. Milošević

⁴ B. Milošević - Ib.

Dokument je, takođe, značajan dokazni materijal. On osvetljava tematiku koncentracionog logora, ali nema onu vizuelnu snagu fotosa, te zahteva od posetioca veći napor. Predviđen za čitanje, dublje sagledavanje, dokument se u muzeju projektuje u sklopu upadljive boje rasvete ili materijala, a ako je pak od naročitog značaja, dobija markantno mesto u prostoru i putem rasvete. Štampani materijali pogodniji su za izlaganje – često su dovoljni upadljivi naslovi kojima se ističe suština. Na primer, plakati o streljanju rodoljuba, kao odmazda i zastrašujuća opomena upućena stanovništvu, ima odgovarajuću impresivnu ulogu i dejstvo na posetioca muzeja.

Međutim, pisane i šifrovane, veoma retko sačuvane beleške o ilegalnom radu koje postoje u arhivu logora Auschwitz (Aušvic), rariteti su koji posetioca donekle upoznaju sa hrabrošću onih koji su se u najtežim uslovima terora opredelili za borbu protiv nacista i kvislinga. U Jasenovcu su zatočnici imali smelosti, verovatno svesni da neće preživeti, da napišu: „Ovu su karoseriju radili komunisti“.⁵

Dirljive su pesme, dopisnice, pisma zatočenika u kojima je ostavljeno onom koji ih prima da čita između redova.

Posebno su značajni spiskovi zatočenika koji su pristizali u logor. Poznato je da su pojedini transporti Cigana, Jevreja, Srba u Jasenovcu direktno transportovani u smrt, a takođe i zatočnici u gasne komore Auschwitza bez ikakvih pisanih podataka. Zbog toga se broj stradalih zatočenika ne može definitivno utvrditi u mnogim logorima. Odvajani su snažni i zdravi i svrstavani u spiskove radnih logora. Korišćeni su za rad u kame-nolomima, na polju, u baruštinama, fabrikama, a često i u sasvim besmislеним акцијама где се рад сводио на prenošenje kamena na vrh brega („Sizifov posao“) i tražena najmanja „greška zatvorenika“ da bude gurnut u provaliju i nađe smrt⁶ (poznate stepenice smrti u Mauthausenu).

Originalni izvorni materijali su najznačajnija komponenta postavke. Međutim, oni, najčešće, ne mogu pokriti veći broj tema i podtema, pa ni celinu, izuzev u slučaju kada je koncentracioni logor u potpunosti sačuvan. Pomoćna sredstva su, u tom slučaju, ono što nazivamo interpretacijom, vezom između snažnih originala zatvorenih u svoju osobenost i likovno-grafičkih dopunskih aranžmana koji ih vezuju u celinu priče. Upravo, u toj vezi dolazi do modelovanja teme – stručno, naučno, odnosno stvaralačko oblikovanje ekspozicije.

---

⁵ Dokument u Muzeju revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije, Beograd.

⁶ Hans Maršalek, Mauthausen, Wien, str. 7, 28.

Likovno projektovanje izložbe jedan je od najznačajnijih poslova u procesu rada na konstruisanju izložbene celine – kreacija koja zahteva pravo prožimanje sadržine i forme. Okvir i ruho koje sadržaj dobija ne sme prekoračiti granice mere, jer i najdublje proučen materijal, osetljiv i istančan sadržaj, daje umetniku priliku da se izrazi i kreira sa merom.

U memorijalima koncentracionih logora neophodno je sprovesti, koliko je to moguće, identitet s onim što su oni bili u prošlosti, da bi posetilac stekao pravu sliku o njima. U oblikovanju spomen-područja i postavke primenjuje se jedinstvo stila. U slučaju kada više autora ostvaruje prezentaciju, pojedinci podređuju svoje zamisli jedinstvenoj ideji, odnosno projektu.

Stvaralačke komponente razrađuju se do najmanjih detalja i smeštaju u prostor. Redaju se noseći elementi, konstrukcije enterijera i, u njihovom sklopu, pored autentičnih, i pomoćna sredstva, kasetne ili kino-projekcije. Treba naglasiti da sva ta pomoćna sredstva ne treba da nadvladaju autentični materijal, jer, objektivno, data istina mora da ima udarnu snagu i moć. Likovna rešenja doprinose kontinuitetu i kompozicionoj osnovi celine, tako da svaki eksponat posebno, a zajedno u zgusnutom vidu, privuku i emocionalno zainteresuju posetioca.

Rekonstrukcija baraka i uništenog materijala u razorenim logorima neće delovati ubedljivo ako se ne zasniva na materijalu koji bar delimično postoji (na primer u vitrinama).

Umetnička dela veoma se celishodno mogu uključiti u ekspoziciju, a mogu se, prema načinu prezentacije, klasifikovati u nekoliko grupacija.

Crteži, slike, skulpture i drugi umetnički radovi nastali u samom zatvoru ili u logoru od strane umetnika, ili autodidakta, kao izraz potrebe za stvaranjem, izraz revolta, psihološkog rasterećenja, teška su optužba protiv nasilja i genocida nečuvenih razmera. Ta dela imaju prvorazredni značaj ako sadržajno i likovno predstavljaju pravu vrednost, odgovaraju temi koju osvetljavamo. Naravno da „prolaze“, odnosno ulaze u postavku sadržajno snažni radovi, ako zadovoljavaju i osnovne likovne kvalitete. Često naivno oblikovani radovi samouka na uzbudljiv način beleže značajan lik, događaj, govore o ambijentu logora i mučenja logoraša od strane SS oficira i sl.

Umetnička dela se, kao i u drugim muzejima, koriste kao pomoćna izražajna sredstva u sklopu teme, kada za pojam, događaj ili ličnost ne postoje autentična dokumenta. Događaj slikovito ispričan u knjizi može poslužiti kao primer bekstva iz logora, organizovanja otpora, streljanja, mučenja i sl.

Specijalizovane umetničke galerije čuvaju likovna dela stvaralaca – bivših zatočenika, starijih i mlađih generacija, koji su se inspirisali tematičkom koncentracionih logora i zatvora.⁷

Umetnička dela spomeničke skulpture i arhitekture na temu tragedije, herojstva žrtvovanih za slobodu, veoma su brojna u svetu i u nas. Impozantan broj izgrađenih objekata na teritoriji Jugoslavije stilski je raznovrstan u oblicima i dimenzionalnosti. Ima skromnih rešenja, ali i monumentalnih i obimnih arhitektonsko-urbanističkih celina⁸. Neposredno iza rata u spomeničkoj skulpturi preovlađuje – figura, figuralna kompozicija, akademski klasicizam, pa i naturalizam. Forma nosi narativno deskriptivna lirski, epska, stamena, ali i patetična obeležja, vezujući se za tragične i herojske sadržaje.

Koncept i stilske karakteristike su se za protekle četiri decenije menjali. Stvaraoci se pedesetih godina orijentišu na likovne, plastične vrednosti, na figuralnu stilizaciju, asocijativnu ili potpunu apstrakciju, simbol, znak, antropomorfna, geometrizovana rešenja, ekspresionizam, dramatiku formi, bez vezanosti za stroge realističke sadržaje.

Niz kreativnih rešenja spomeničke skulpture i arhitekture formiralo je predstavu o jugoslovenskoj školi memorijala, poznatoj i u širim razmerama.

Dokumentarni filmski materijal doprinosi na ubedljiv i ekspresivan način upoznavanju sa stradanjima u koncentracionim logorima. Film angažuje sva naša čula bogatstvom izražajnih sredstava, sekvenci, dokaza i potresnih optužbi, kojima kao da prisustvujemo.

Dokumentarne filmske projekcije, kao uvod u fabulu, odnosno u postavku, mogu da budu i najupečatljiviji vizuelni doživljaj posetioca. Zato savremeni istorijski muzeji već postaju nezamislivi bez malih ili većih ekrana. Stalna izložba „Stradanje Jevreja u II svetskom ratu“, otvorena u Auschwitzu 1979. uz fotografije koje su već postale pojam, nešto trodimenzionalnih predmeta i scenskih rešenja, ima inkorporirane ekrane sa dokumentarnim filmovima (kraće sekvence), koje se sagledavaju sa malim zastajanjima i skoro u hodu, pa sa uspehom oživljavaju ekspoziciju u celini.

---

⁷ Umetnička galerija u Muzeju K. L. Majdanek u Poljskoj. Širi koncept ima Galerija Doma JNA u Beogradu sa temom: „Narodnooslobodilačka borba u delima likovnih umetnika Jugoslavije“.

⁸ Slavko Šakota: „Jugoslavenska memorijalna skulptura“, izložba 1985, str. 3. Havana, Siuded Meksiko, Moskva, 1987-Mobuto.

Koncepti pojedinih spomen-područja često dolaze u žižu javnih rasprava, polemika, sukobljavanja gledišta. Zagovornici funkcionalnih rešenja, na primer, smatraju da je najbolji spomenik deci stradaloj u ratu, jedinstvena u svetu dečija bolnica u Varšavi. Funkcionalno rešenje koncepta stratišta Jajinci pretpostavlja podizanje omladinskog objekta, rekreacionog centra u Titovom gaju, rekonstrukciji stratišta ili spomeničko-arhitektonsko-skulptoralnom rešenju. Izrazito estetskom rešenju Spomen-područja Jasenovac suprotstavljaju se mišljenja o potrebi rekonstrukcije logora.

Prema sačuvanosti muzejske građe, memorijali koncentracionih logora mogu se podeliti u nekoliko grupa, koji variraju s prelazima jednih u druge.

Teoretski deo rada konkretizovan je prikazom prezentacija pojedinih karakterističnih logora u kojima su stradali i Jugosloveni⁹.

Državni muzej Auschwitz - Birkenau

Državni muzej Auschwitz - Birkenau bio je jedan od najvećih logora u kome je hitlerovski nacizam realizovao stravičan plan uništavanja svojih protivnika, bez obzira na njihovo državljanstvo, političko opredeljenje, poreklo i religiju.

Za matični logor Auschwitz, osnovan aprila 1940, iskorišćene su nekadašnje austrougarske kasarne u blizini Osvijencima i iz dela bivšeg duvanskog monopola u neposrednoj blizini. U početku je imao 28 zidanih zgrada na dva sprata. Za komandanta logora postavljen je Rudolf Höss. Sledeće godine počela je izgradnja logora Birkenau, 3 km od matičnog Strammlagera, a 1942. logor u Monowicama na terenima hitlerovskog preduzeća IG-Farbenindustrie. Osim toga, do 1944. sagrađeno je još oko 40 filijala Auschwitz III, a u blizini su se nalazili železara, rudnik i fabrika koji su logoraše koristili kao jeftinu radnu snagu.

Auschwitz i Birkenau pristupačni su publici, uređeni kao spomen-područje sa autentičnim zgradama, plinskim komorama, krematorijem, barakama u kojima su boravili zatočenici, trostrukom ogradom od bodljikave žice visine 3 metra kroz koju je proticala struja. Na samom ulazu i sada je natpis „Arbeit macht frei“ - Rad oslobađa, a na cvećnjaku ispred kuhinje

---

⁹ B. Milošević: Spomen-obeležja, muzejske postavke memorijala K. L. i stratišta i njihov doprinos negovanju slobodarskih tradicija, Vesnik br. 28 Vojnog muzeja u Beogradu, str. 182-189.

bio je logorski orkestar koji je marševima dočekivao i potpomogao hod izmorenih logoraša koji su se vraćali s posla.

Ceo memorijal podređen je koncepciji očuvanja najvišeg izraza strave i tragike, tog neslavnog fenomena XX veka.

Zgrada 4, sala 1

Urna sa pepelom sa terena Birkenau simbol je četiri miliona ljudi različitih nacionalnosti, koji su ovde, odmah posle dolaska u logor, većinom likvidirani.

Sala 2

Auschwitz je od 1941. postao međunarodni logor - što pokazuje mapa transporta - kolorističko grafičko rešenje transportiranja zatočenika iz skoro svih zemalja Evrope. Reichsführer Heinrich Himmler (rajsfirer Hajnrih Himler), odredio je ovaj logor kao mesto potpunog uništenja Jevreja i kao mesto koje se „može lako izolirati i maskirati“. Iz knjige smrti koju čuva arhiv Muzeja, izloženo je nekoliko fotokopija o kršenju međunarodnog prava - od 13.775 sovjetskih zarobljenika, uništeno je u plinskim komorama, streljanjem ili izgladnjivanjem, 8.320 ljudi. (Čas smrti i razlog, uvek su u ovim spiskovima fiktivni - samo 10 minuta razlike.)

Logoraši su ukrali i sačuvali knjigu - svedočanstvo o uništenju 20.000 Cigana.

Sala 3

Ovde su prikazani transporti Jevreja koji su sobom nosili čitava bogatstva, jer su im u zemljama iz kojih su dolazili nacisti obećavali fiktivne unosne poslove. Prelazeći hiljade kilometara u teretnim vagonima bez osnovnih uslova za život, izlazili su na železničku prugu Birkenau, polumrtvi, a dešavalo se da slabiji, starci i deca stižu mrtvi, vršeno je izdvajanje izdržljivih za rad, a slabi i bolesni slati su u plinske komore.

Sala 4

Izložene fotografije (tajno snimljene) o ulasku grupe žena u plinsku komoru. Kada kapaciteti nisu mogli da zadovolje, a priliv zatočenika bio veliki, leševi su spaljivani napolju na lomačama. Vatre, dim i smrad osećali su se i videli i sa velike udaljenosti.

Na osnovu očuvanih tehničkih planova, modela krematorijuma i sačuvane plinske komore, rekonstruisan je proces ubijanja sa ciklonom B: zatvorenici polaze „na kupanje“ u salu sa lažnim tuševima. Ciklon B ubacuje se kroz otvore na plafonu i sve je gotovo za 15 do 20 minuta. Prostorija od 210 m² primala je 2.000 žrtava. U vitrini pored kristala ciklona B nalazi se nekoliko dokumenata - putni nalozi za preuzimanje ciklona B teretnim kolima. Samo od 1942. do 1943. upotrebljeno je 20.000 kg ciklona B.

Sala 5

Posetiocu ostaju trajno u sećanju vitrine sa 40.000 pari cipela, hiljade komada odeće, posebno naočara, ortopedskih pomagala, koferi sa imenima deportovanih. Imovina zatočenika smeštena je u magacine, odakle je izvožena u unutrašnjost III Reicha za potrebe SS-a, Vermachta i civilnog stanovništva. U okviru uništavanja tragova, SS-ovci su zapalili magacine pre oslobođenja logora. Od 35 baraka, spašeno je samo šest. (Arhitektonskom enterijeru velikih prostorija bivše kasarne prilagođena je postavka u celini. Trodimenzionalni predmeti su u klasičnim prostranim vitrinama - prilagođenim hrpama materijala.)

Fotografije teku u nizu. Na primer, policijski snimci zatvorenika u tri reda, ispod velika vitrina u zidu sa dečjom odećom, sledeći pano monumentalni fotos nage izgledne dece koja izgledaju kao skeleti. Sledeće sale, uz bogatstvo eksponata i ekspresivnih fotosa, prikazuju težak iscrpljujući rad u rudniku, fabrici, na malaričnom podvodnom zemljištu, uz bednu hranu i svirepo mučenje.

Najteža je bila sudbina žena u drugom stanju i dece koja su podlegla istim uzusima kao i odrasli. Deca su često služila u eksperimentalne svrhe, a selekcija je vršena injekcijama fenola u srce.

Sala 7 i zgrada 10

Malarična klima, loši uslovi, nedovoljna odeća, insekti, sve je to dovodilo do raznih oboljenja. Bolnica nije mogla da primi veliki broj obolelih zatočenika. Slabe, za koje nije postojala mogućnost da će ozdraviti, osuđivali su na smrt u plinskim komorama ili ubijali injekcijama fenola u srce. Zbog toga je bolnica nazivana „predvorjem krematorijuma“.

Dr Carl Clauberg i dr Horst Schumann (Karl Klauberg i Horst Šuman) vršili su sterilizaciju žena i muškaraca da bi pronašli metod brzog uništenja Slovena.

Izloženi su fotosi zatočenika nad kojima su vršeni vivo eksperimenti, u vitrinama su lekovi i injekcije fenola.

Zgrada 11 „zgrada smrti“

Ova zgrada je bila logorski zatvor, sasvim izolovan od ostalog dela logora. U prizemlju su dežurali SS oficiri i čuvali zatvorenike koji su čekali na presudu. U prostorijama za umivanje (u kojima su ponekad izvršavane egzekucije) svlačili su se na smrt osuđeni i streljani pred zidom smrti.

U podrumu su se nalazile ćelije za teže krivce, zatočenike koji su pokušali bekstvo, civile koji su im ukazivali pomoć, za zatočenike optužene zbog kršenja logorskih propisa ili onih koji su bili pod istragom. Svaki broj ćelije bio je specifičan – u broju 18 bili su logoraši osuđeni na smrt od gladi, u ćeliji 22 bila su dva mala bunkera manja od jednog metra u kojima su boravila četiri specijalno kažnjena zatvorenika.

I sprat, sala 11 i 12

U okviru sistema kazni (logoraš je mogao biti kažnjen i proglašen krivim za sve), nalazi se originalni eksponat „jarac“ za kaznu šibanjem, zatim stub za vešanje na kome su se izvršavale smrtne kazne. Zatočenike su šibali, vešali na specijalnim stubovima sa uvrnutim rukama, slali su ih u kaznene odrede, na težak rad – kopanje melioracionih rovova.

Sala 14 i 15

Na izložbi su brojne fotokopije šifrovanih poruka pokreta otpora u logoru. (Nekoliko tomova ovih dopisa nalazi se u arhivu Muzeja.) Iako su uslovi bili veoma teški i vladao je pravi teror, uspostavljene su veze sa poljskim stanovništvom, omogućeno krijumčarenje paketa sa hranom i lekovima, vodile se akcije solidarnosti u borbi protiv hitlerizma, pripremala bekstva, sabotirao rad, razmenjivale informacije, čitale pesme i čak je postojalo ilegalno slikarstvo.

Apel plac

Za vreme prozivke SS-ovci su proveravali brojno stanje logoraša i vršili javne egzekucije na pokretnim vešalima. Kazne stajanjem na apel placu trajale su nekad satima.

Zgrade 18, 17, 16, 14 i 13

Nacionalne izložbe sa muzejskim postavkama pokreta otpora u pojedinim zemljama, stradanju i borbi zatočenika u koncentracionom logoru Auschwitz. Jugoslovenski paviljon je u broju 17.

Krematorijum se nalazio izvan prve ograde. Najveća prostorija u njemu bila je mrtvačnica koja je pretvorena u plinsku komoru.

Prva masovna egzekucija sa ciklonom B izvršena je u oktobru 1941, kada je iz bolnice uništeno 250 logoraša i 600 sovjetskih zarobljenika. Kasnije je sazidano još četiri krematorijuma sa plinskim komorama iznad i ispod zemlje. Kapaciteti, prema Izvještaju Komande logora od 28. VI 1943, bili su:

- krematorijum I (stari) - 340 leševa u toku 24 časa
- krematorijum II - 1.440 leševa u toku 24 časa
- krematorijum III - 1.440 leševa u toku 24 časa
- krematorijum IV - 768 leševa u toku 24 časa
- krematorijum V - 768 leševa u toku 24 časa

Ukupno 4.756 leševa u toku 24 časa

Koncentracioni logor Auschwitz II - Birkenau, izgrađen na prostoru od 175 ha, imao je više od 300 baraka.

Posetioca specijalni putokazi vode kroz to prostranstvo. Sa kule bivše glavne stražare SS-a, sa koje se sagledava skoro ceo logor uništenja, emituje se informacija o tome šta se sve može videti: sačuvane autentične barake - staništa logoraša, željeznički kolosek - poslednja stanica većine deportovanih, zatim ruševine krematorijuma i plinskih komora, koje su SS-ovci pri povlačenju digli u vazduh.

Ispred ulaza, na mestu gde se za vreme postojanja logora nalazila baraka logorskog Gestapoa, nalaze se vešala na kojima je 1947. izvršena kazna nad prvim komandantom koncentracionog logora Auschwitz, Rudolfom Hössom.

Između krematorijuma II i III nalazi se spomenik žrtvama fašizma, podignut na inicijativu međunarodnog auschwitzarskog komiteta, delo više autora - Pietra Cascella, Giorgia Simocia, Jerzya Andruszkiewicza i Julijana Palka. Spomenik je konstruisan od jednostavnih, pravougaonih kamenih i granitnih blokova što, sredinom razdvojeni, streme u visine. Asocijativno apstraktne ljudske forme su u njegovom podnožju.

Drugi epitaf, između ostalog, kaže: „Ovaj spomenik večne slave i časti četiri miliona boraca i žrtava iz Poljske i mnogih drugih država Evrope, koji su u godinama 1940-1945. umrli herojskom i mučeničkom smrću u najvećem logoru uništavanja Auschwitz - Birkenau; večite sramote fašističkih ubica... Za večito upozorenje nastavljacima fašizma i hitlerizma“.

U Auschwitzu i njegovim filijalama bilo je 24.000 Jugoslovena, od kojih je 20.000 izgubilo život.

Auschwitz je stecište miliona posetilaca iz celog sveta. Do 1979, ovaj logor je videlo 14 miliona posetilaca. Godišnje otprilike milion ljudi.

Svake godine na godišnjicu oslobođenja logora sakupljaju se preživeli logoraši da se poklone senima boraca i mučenika, uz obavezni antinacistički, antiratni program.

U našem paviljonu je venac predsednika Tita. Hiljade ceduljica sa svojim imenima ostavljaju naši ljudi na vencu kao svoje poruke.

Panstwowe muzeum na Majdanku - Državni muzej Majdanek u Poljskoj

Koncentracioni logor Majdanek bio je drugi po veličini logor uništenja posle Auschwitza. Za nepune tri godine postojanja bilo je u njemu pola miliona ljudi, i to samo žena 35.000 i nekoliko hiljada dece, građana 51 nacionalnosti iz 26 država. Osnovao ga je lično glavnokomandujući SS, recheführer Himler.

Majdanek je bio tipični logor za političke zatvorenike različitih nacionalnosti i nemačke kriminalce, stecište radne snage za eksploataciju u stolarskim, mehaničkim, elektrotehničkim i radionicama za izradu obuće, istovremeno i logor uništenja.

Podijeljen je na pet istovetnih delova: u prvom krematorijum, u drugom Zonder komanda, na zapadnoj strani magacini sa stvarima zatočenika, u susedstvu radionice. U visini prvog dela četiri gasne komore, kupatila i dezinfekcione prostorije. Da ne bi bilo kontakata između zatočenika, svaki blok je bio izolovan dvojnog žičanom ogradom. Posle bekstva sovjetskih zarobljenika u žicama svakog bloka montirana je struja visokog napona. Opšta karakteristika, kao i u drugim koncentracionim logorima - sistematsko gladovanje, težak prinudni iscrpljujući rad, slaba i trošna odeća i obuća, bez elementarnih sanitetskih uređaja i bez lekarskog nadzora, na mrazu, kiši, logoraši su bili prepušteni svirepim kapoima, koji su takođe radili na njihovom uništenju.

S obzirom na to da Nemci nisu uspjeli da razore ovaj logor, jer je oslobođen snažnim prodorom sovjetskih trupa, stručnjaci su iskoristili zatečeno stanje, sačuvanu muzejsku i arhivsku građu, barake, krematorijume, gasne komore. Ceo kompleks spomen-područja Majdanek, autentičnošću, selekcijom ekspozicionih baraka, rasporedom i upotrebom pomoćnih sredstava – audio-vizuelnih, umetnički je izuzetno dobro koncipiran. Muzeolozi su u vizuelnom spoznajno-emocionalnom smislu postigli željeni cilj.

Posetioci najpre gledaju film o svemu što je bilo zatečeno posle oslobođenja: gomile leševa i preostalih 8.000 zatvorenika, arhiv sa spiskovima pristiglih transportovanih u druga mesta i logore, ili uništenih. Film ima udarnu snagu – gledaocu je vizuelno skoro sve prikazano i sadržajno objašnjeno, a muzejska postavka i celo područje, sve što je doživljeno, potvrđuje, može se reći, u tri dimenzije, realno, opipljivo. Napravljen je izbor karakterističnih baraka (sve su drvene), ali sa različitom namenom. Materijali su sistematski obrađeni, tako da barake pružaju sliku nekadašnjeg života u logoru.

Jedna baraka je iskorišćena za izložbu – friz fotografija od dolaska Hitlera na vlast, okupacije Poljske, varšavski geto, nicanje logora, transporti...

Vitrine su na sredini barake – u vidu dugog stola i na njemu sve čime su se logoraši služili (bedni hleb, geršla, tanjiri, kašike). Na centralnom zidu bikače – sprave za mučenje, kandžije, fotografije komandanata logora i slično. Sačuvana su skulptorska ostvarenja i crteži logoraša.

Učinjen je i korak napred umetničkom transpozicijom svega što je značio logor – spomenikom bivšeg zatočenika, arhitekta Viktora Tolkina, i umetničkom galerijom sa delima inspirisanim stradanjima zatočenika Majdanek.

Spomenik ima kružno rešenje i nameće celovitost, savršenstvo oblika. To je, u stvari, postament koji se stepenasto sužava, zidan je od sivog kamena i predstavlja urnu. Pepeo spaljenih zatočenika sakupljan je sa terena koliko je to bilo moguće i prenet ovde. Iznad postamenta je gromada pravougaonog oblika razrovana sukobima formi i izvedena u betonu.

Umetnička galerija nastala je spontano kroz izložbenu delatnost na teme iz stradanja i života zatvorenika koncentracionog logora Majdanek. Od 1962. održano je šest izložbi međunarodnog karaktera. Neguju se slikarstvo, grafika, skulptura i umetnička fotografija. Tema je stalna i nosi naziv „Protiv rata“.

Osim ove impozantne galerije, na terenu bivšeg koncentracionog logora Majdanek nije ništa više sažidano. Ne postoji, kao u Buchenvaldu ili

Auschwitzu, restoran, pa i to doprinosi čistoti prezentacije ovog memorijala.

Koncentracioni logor Dachau (Dahau)

Jedan od prvih koncentracionih logora, osnovan 1933. odmah po dolasku Hitlera na vlast, nalazi se 18 km od Münchena (Minhena), kraj samog asfaltnog puta. Zauzima skoro 2 ha. Ograđen je, kao nekad, visokim zidom i po vrhu bodljikavom žicom i stražarskim kulama koje dominiraju prostorom.

Treba odmah napomenuti da su američke vojne snage posle ulaska u logor skoro sve porušile. Rekonstruisano je sve što je podignuto (centralna zgrada, krematorij sa gasnom komorom, barake, sa enterijerom kao u vreme postojanja logora).

Pri napuštanju logora nacisti su uništili deo arhive, povelu zatočeničke, bolesne i iscrpljene, sa sobom na „marš smrti“. Umirali su i ostajali na drumu dokrajčeni mecima SS-ovaca. Zatečene leševe i hrpe materijala, koji bi danas bio muzeološka građa, navodno su uništili zbog mogućnosti zaraze.

Dachau je bio logor za političke zatvorenike i model jedne institucije koja je već postojanjem trebalo da širi strah među stanovništvom i efikasno učutka svakog protivnika režima.

U logoru je od 1940. do oslobođenja bilo 162.000 ljudi. Život je izgubio 31.951 zatvorenik različitih nacionalnosti (38 nacionalnosti). Muzej ima bogatu biblioteku i zbirku umetničkih plakata na temu logora. Na domaku je Minhena i posećen masovno - 350.000 posetilaca godišnje. Na našem jeziku štampan je katalog, a negovanju revolucionarnih tradicija znatno doprinosi Klub Jugoslovena u Minhenu. Aktivne su komisije za internirce i deportirce, posebno SR Slovenije, koje ostvaruju saradnju s muzejom.

Spomen-područje Jasenovac

Jasenovac, logor uništenja, postaje od 1941. do kraja rata stratište neviđenih razmera, najveći koncentracioni logor na našoj teritoriji, najveći i po broju žrtava, čiji broj nije do sada utvrđen (700.000 umorenih, zatoče-

nika stradalih i od bolesti, gladi, izloženih bestijalnom i svirepom mučenju)¹⁰.

U okupiranoj i podeljenoj Jugoslaviji proglašena je, u aprilu 1941, tzv. NDH. Na osnovu načela ustaškog pokreta, doneseno je niz zakonskih odredaba i kaznenih naredbi kojima je ozakonjena nacistička metoda u vršenju terora i zločina, od zastrašivanja do genocida.

Pod zaštitom nemačkih i italijanskih nacifašista, njihovih trupa i uz njihovu pomoć, ustaše formiraju, po njihovom uzoru, niz logora, od kojih je najveći bio Jasenovac¹¹.

Hitler je jednom prilikom o nasilju i teroru rekao:

„Teror je probitačno političko oružje. Svako ko namerava da nešto preduzme protiv nas, treba prethodno dobro da promisli što ga očekuje u koncentracionom logoru“¹².

Takođe, smatrao je da je „genocid - iseljavanje, ubijanje, logorisanje i pokršćavanje Srba - uslov opstanka NDH“¹³.

Ustaše su srpsko pitanje rešavali fizičkom likvidacijom, deportovanjem na rad u hitlerovski Nemačku, progonom u Srbiju i „pokršćavanjem“ u rimokatoličku veru.

Prema mišljenju Antuna Miletića, ustaše su sa „fanatičnom ideologijom postajali robovi svog instinkta i žrtve zločinačkog idejnog vaspitanja“.

Ustaše su htele da nadmaše učitelje. Uglavnom su se rukovodili teorijom o životnom prostoru i realizacijom uništenja drugih nacija: Srba, Jevreja, Cigana, naprednih Hrvata, Muslimana i svih drugih „protivnika“ ustaškog režima, bez obzira na naciju.

S jednakom mržnjom i svirepošću Pavelić i ustaše ubijali su Hrvate komuniste kao i Srbe¹⁴.

Jasenovac, u Lonjskom polju, okružen vodom i sistemom utvrđenja u prostoru između Zagreba, Siska, Banje Luke, Slavenskog Broda, bio je na

---

¹⁰ Zločini u logoru Jasenovac - Zagreb, Zemaljska komisija Hrvatske, 1946, Komisija za ispitivanje ratnih zločina (tada broj žrtava ocenjen na 500-600 hiljada ljudi).

¹¹ Antun Miletić: Koncentracioni logor Jasenovac, 1941-1945, Narodna knjiga, Beograd, Spomen-područje Jasenovac, 1986, Uvod

¹² Franciscek Piper: Auschwitz, Verlag Interpress Warszawa, 1981, str. 101-102.

¹³ Antun Miletić: Koncentracioni logor Jasenovac, 1941-1945, Narodna knjiga, Beograd, Spomen-područje Jasenovac, 1986, predgovor Jefto Šašić, str.

¹⁴ Antun Miletić: Koncentracioni logor Jasenovac, 1941-1945, Narodna knjiga, Beograd, Spomen-područje Jasenovac, 1986, str. 41

pruzi i putu, dvema važnim komunikacijama. S juga je opasan koritom Save, na obali bodljikavom žicom, dok je ostali deo bio okružen zidom visokim 3 metra. Ceo prostor u trouglu zahvatao je 210 km².

Obalom Save išla je železnička pruga, nazvana prugom užasa i smrti. Železnicom su dopremani ljudi, čiji se put, u većini slučajeva, ovde završavao.

Na kompleksu u strašnom trouglu formirano je više logora.

Logor I - „Versajev“ na obali reke Veliki Strug, formiran je u leto 1941. Ubrzo je prestao da postoji zbog poplava koje su ugrozile njegov opstanak. Međutim, i za to kratko vreme, sem malog broja pojedinaca, logoraši su zverski pobijeni, o čemu svedoče grobnice na tom terenu.

Logor II - „Krapje“, takođe uz reku Veliki Strug, postojao je od jula 1941. do kraja novembra iste godine. U njemu su vršena pojedinačna ubijanja - Jevreja i istaknutih pojedinaca Srba¹⁵.

Logor III - „Ciglana“, na prostoru od 12, kasnije 125 hektara, sa ciglanom, lančarom, mlinovima, pilanom i drugim radionicama, oivičen visokim zidom i bunkerima u koji je svakodnevno stizalo na stotine, pa i hiljadu zatočenika. Kako je prostor bio mali, hiljade i hiljade su svakodnevno vozovima i kamionima dovoženi do obale Save i prebacivani na Gradinu. Dizalica za iskrcavanje šlepova Granik poslužila im je za svirepa ubistva. Izvršiocima najvećih zločina u Jasenovcu bili su komandanti logora: Vjekoslav Maks Luburić, Ljubo Miloš, Miroslav Filipović Majstorović, Jozo Mitrović, Ivica Matković te veliki spisak koljača¹⁶.

Ukoliko nisu odmah ubijeni na jednom od stratišta logora ili preko Save u Gradini, bili su osuđeni da, saterani u žice na otvorenom prostoru, pomru od zime i žege, od žeđi ili gladi, bolesti i iscrpljenosti. Brza smrt u Jasenovcu bila je privilegija.

Gradina je jedna od najvećih grobnica - tu je sahranjeno 360.000 logoraša. Travnata ulegnuća čuvaju uspomenu na mučeničku smrt stotine hiljada ljudi.

Ozloglašena „Ciglana“ pretvorena je u krematorijum za svojevrsno uništavanje zatočenika u Pičilijevim pećima. Dokumenti govore da su u pećima „Ciglane“ spaljivani i živi ljudi.

Nešto podnošljivije uslove imao je logor IV „Kožara“, formiran 1942. Jedini je spašen prilikom povlačenja ustaša. Posle oslobođenja stavljen je krov i zgrada osposobljena za skladište.

¹⁵ Radovan Trivunčić: Spomen-područje Jasenovac, Zagreb, 1982, str. 51-57.

¹⁶ Antun Miletić: „Kao divlje zvijeri“ - intervju, Oslobođenje, 6. IV 1986.

Logor V - „Ciganski“, formiran je u prvoj polovini 1942. i trajao do aprila 1942. pod upravom „Ciglane“. Zatočnici u tom logoru bili su Kozarčani, zarobljeni u tzv. Trećoj neprijateljskoj ofanzivi. Mnogi od njih su ubijeni, dok su pojedine spasile hrvatske porodice.

Logor VI - ženski logor „Mlaka“, 12 km udaljen od Jasenovca, bilo je selo čije su stanovnike ustaše pobile, a njihove kuće naselile ženskom radnom snagom. U njemu se odvijao težak iscrpljujući rad i likvidacija iznemoglih žena. Po rečima očevidaca, najteži prizori bili su prilikom odvajanja majki od dece. Deca su, takođe, bila „nepodobna“ za ustaški sistem - od 1.008 lica, jednom prilikom pobijeno je 456 dece, od 4 dana do 15 godina starosti. Samo je sa Kozare kroz logor prošlo 20.000 dece, koja su ubijana na najsvirepiji način.

U tri maha - 14, 16. i 29. oktobra 1942. bačeno je u Savu 300 poklanih ili nedoklanih dečaka i devojčica od 10 do 12 godina.

Ante Vrban, jedan od najtežih zločinaca, bio je stručnjak za ubijanje dece.

U Jasenovcu je postojao specijalni zatvor UNS-a za iznuđivanje priznanja uhapšenih partizana, naprednih antifašista, koji su podvrgavani mučenju „specijalizovanih“ ustaških starešina.

U najtežim uslovima terora komunisti organizuju bekstva, razne oblike solidarnosti i međusobne pomoći u vidu ekonomskih zajednica, u čemu su se isticale i žene. Rukovodstva su provaljivana, stradala i vešana, ali se borba nastavljala.

U više navrata bilo je pokušaja bekstva i proboja 1942. i 1943, ali su se „juriši kosturova“ završavali hvatanjem i ubistvima.

Značajne strateške pozicije područja Jasenovac i Hitlerovih planova uticale su na utvrđivanje logora (visoki zidovi utvrđenja, s jakim vojnim snagama). Zbog toga su pokušaji partizana u više navrata 28. XII 1941, 31. III 1942. i drugi, ostajali bezuspešni. Jasenovac je predstavljao nepremostivu prepreku za tadašnje partizanske snage. Grupama zatočenika na spoljnim radovima uspevalo je da pobegnu i priključe se partizanima, dok su pojedini bili razmenjivani za zarobljene ustaše.

Aprila 1945. ustaše su odlučile da sruše i unište logor. Prema naređenju Ljube Miloša, komandanta logora, likvidirano je 3.000 žena i dece. Čula se eksplozija u „Šnajderaju“, gde je pobijena još jedna grupa zatočenika.

Neposredno pred povlačenje, ustaše su odlučile da pobiju i 1.073 preostala logoraša. Komitet zatočenika, kad je saznao za tu odluku, rešio se za proboj.

Iz „Ciglane“ je 22. aprila u 9.50 časova grunula kolona od 600 ljudi, iscrpljenih, gotovo kostura. Iz sedam ustaških puškarnica na njih se sručila kiša metaka. Padali su krvavi, ranjeni, i ponovo ustajali, napred i napred. U toj drami života i smrti, na domaku slobode, Mileti Ristić pošlo je za rukom da otme mitraljez i okrene ga na ustaške straže. Samo 80 zatočenika iz „Ciglane“ uspjelo je da pobjegne.

Iz „Kožare“ je krenulo 167, a spasilo se samo 11 logoraša. Jasenovac je oslobođen u sklopu završnih borbi za oslobođenje zemlje, 2. maja 1945.

Razoreni logor Jasenovac uređen je s pijetetom, brojnim obeležjima, spomen-muzejom i jedinstvenim spomenikom u obliku cveta koji se integrisao s prostorom, dajući mu određeni smisao i odgovarajuće dublje značenje. Preko spomenika, vidljivog izdaleka, čitav pejzaž ima svoje obeležje, svoj simbol. Po rečima autora, arh. Bogdana Bogdanovića, „sveobuhvatna reč patnje, mučeništva ljudskog, reč o velikoj svesnoj žrtvi svirepa je, ali veličanstvena vokacija mučenika - iz njihovog uništenja rađaju se cvetovi života i neuništivog obnavljanja i trajanja“.

Muzejska postavka je u posebnoj zgradi sa izložbenom i kino-dvoranom. U ekspozicionoj sali centralno mesto imaju inventivno likovno rešenje Dušana Džamonje i mapa logora iz 1942. U kontinuiranom nizu su fotosi i vitrine sa trodimenzionalnim predmetima o tragediji Jasenovca. Tu su maljevi, lanci, kame, čekići kojima su ustaše izvršavale Pavelićeve i Artukovićeve naloge likvidacije zatočenika, zatim upotrebnii predmeti logoraša izvađeni iz grobova, dokumenti, zakonske norme tzv. NDH i drugi eksponati. U kino-dvorani prikazuje se dokumentarni film snimljen odmah posle oslobođenja. To je potresna optužba protiv ustaških zločina.

Svečanosti slobode okupljaju svake godine preživeli logoraše i mlade učesnike na komemorativni zbor u Jasenovcu. Uobičajeni su koncerti sa ponekim oratorijumom ili poemom.

Novoprikupljena građa, objavljenih preko 500 dokumenata, film Lordana Zafranovića, verovatno će u dogledno vreme s još novijom građom obezbediti materijal za oblikovanje nove postavke muzeja. U predgovoru knjige Antuna Miletića, „Koncentracioni logor Jasenovac“, Jefto Šašić citira bivšeg logoraša Mladena Ivekovića: „I nema pera koje bi bilo u stanju opisati stratište i užasnu atmosferu, o krvološtvu divljih zveri, najteže i najogavnije instinkte koji se kod ljudi do tada nisu pojavljivali“. Ako nema pera koje bi bilo u stanju opisati Jasenovac, da li vizuelna komunikacija kao što je muzej može obezbediti prikaz koji će potvrditi te reči? Pokrenuti razgovore i pisanu reč o prikazu ne samo Jasenovca, već i drugih spomen-muzeja koji čekaju razrešenje, tema je ovog rada.

U toku proteklih decenija vršena su sudskomedicinska istraživanja, ekshumacije, otkrivena nova grobišta. Rastvarale se zemlja i vode močvarnog terena, isplivali su skeleti ubijenih. Ponešto od predmeta odoljelo je vremenu, pa, pri kopanju, i sada izbijaju na površinu.

Postavka muzeja - vizuelna komunikacija sa svedočanstvom o objektivno sagledanoj istoriji Jasenovca i strašnim prizorima, ide sa naturalističkim komponentama. Zbog toga je za diskusiju pitanje - koliko se u muzeju može prikazati i najsureviji događaj iz kalvarije Jasenovca. Primedbe ove vrste stizale su i autoru filma „Krv i pepeo Jasenovca“ Lordanu Zafranoviću. Njegov odgovor je poznat: „Zločin je zaboraviti zločin“¹⁷.

Jasenovac je velika tema i veliki izazov. Sa do sada sakupljenom građom, obiljem dokumenata, fotografija, uz njihovu neminovnu strogu selekciju i rad, pored istoričara, muzeologa, umetnika, građevinara, tehničara raznih profila, stručnjaka iz oblasti sudske medicine, konzervatora - može se izvršiti rekonstrukcija bar jednog dela bivšeg logora, na primer, dela „Ciglane“.

Na sačuvanim fotografijama i filmskoj traci vidi se kako je Jasenovac izgledao posle povlačenja ustaša - miniran, razoren, uništen. Ruševine se, takođe, mogu rekonstruisati, ali sa merom uz selektivni izbor poznavaoa istorije logora.

Veliki doprinos muzejskom prikazu Jasenovca predstavlja monumentalno delo - dokumentarni film Lordana Zafranovića - „Krv i pepeo Jasenovca“ - potresna optužba, dokazni materijal, osuda nacizma i ustaškog pokreta.

U kontekstu izložbenih muzeoloških iskustava, koja nisu velika, dolazi u obzir i primena audio-vizuelnih sredstava, umetničkih dela, likovnih rešenja, koja će zajedno sa izvornim materijalima i memoarskom građom poslužiti rasvetljavanju istorije koncentracionog logora „Jasenovac“ - „Živima za nezaborav“.

---

¹⁷ Lordan Zafranović: Izjava u „Radio TV reviji“, 30. IV 1982.

Literatura

- Otpor u žicama, knj. I i II, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1969. Banjica, Istorijски arhiv Beograda, Kultura, Beograd, 1967 (grupa autora)
- Dовršenje parka Jajinci, Gradska konf. SSRN Beograda, juni 1979.
- Zločini u logoru Jasenovac - Zagreb, Zemaljska komisija Hrvatske, 1946.
- Sećanja na logor Jasenovac, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1972.
- Dr Nikola Nikolić: „Jasenovački logor smrti“, NIŠP „Oslobođenje“, Sarajevo
- Kudumija Mato: „Zakon bezakonja“, Jasenovac, Zagreb, 1982.
- Miliša Đorđe: „U mučilištu paklu Jasenovac“, Zagreb, 1945.
- Radovan Trivunčić: „Spomen-područje Jasenovac“, Zagreb, 1982.
- „Oj Kozaro“ - Borci 29. hercegovačke udarne divizije, Grafički školski centar
- Antun Miletić: Koncentracioni logor Jasenovac, 1941-1945, Narodna knjiga, Beograd, Spomen-područje Jasenovac, 1986.
- Okupatorjevi zapori in taborišča, Muzej narodne osvoboditve, Ljubljana, 1960. Kjer smrt skrhala svojo koso..., Muzej talcev v Begunjah.
- Spomenici revoluciji, SUBNOR Jugoslavije, Izdavačko knjižarsko preduzeće Svjetlost, Sarajevo, 1986.
- Przewodnik po upamiętnionych mieischach walk i meczentstwa lata wojny 1939-1945. Warszawa, 1966.
- Oswiecim, Hitlerowski oboz masowej zaglady, Interpress, Warszawa, 1977.
- Auschwitz, Cemitte general de l' association des combattants pout la liberte et la democratie conseil de sauvegarde des monuments de lutte et de martyre.
- Oswiecim w oczach SS-hüs, Broad, Kremer, Wydawnicwo panstawo-swego Museum w Oswiecimiu, 1976. Kazimir Smolenj.
- Oswiecim - 1940-1945. Izdateljstvo Gosudarstvenij muzej v Oswieci-me.
- Jadwiga Rezwinsa i Tadeusz Holuj:
- Achtung! Oswiecim, 1957. Durkarnia Narodowa w Krakowie
- Zofija Murawska Grin i Edvard Grin:
- Koncentracioni logor Majdanek,

- Gosudarstvenij muzej Majdanek, Lublin
- Prsaciw wojnie, Panstwowo Muzeum na Majdanku, Lublin, 1979.
- Pamieci ludzklej tragedij, Muzeu Wiezzienia Pawisk, i drugi muzeji, 1976.
- Pomniki pamieci narodowej, Rada Ochrony pomnikow Walki i mecenstwa, Warszawa 1970.
- VI wystava malastwa grafiki i rzby. Przeciw wojnie, Majdanek, 1979.
- Galerii sztuki wspolcznej, Panstwow Muteuum na Majdanku, 1977.
- Treblinka - edite par le Conseil de la Sauvegarde des Monuments de la Lutte et du Martyre, Warszawa Pologne - H - 61.
- Barbara Distel:
- Koncentracioni logor Dachau, International de Dachau 65.
- Rue de Haerne, Brüssel, 1972.
- Spirituel Resistance art from concentration camp 1940-1945.
- Union of American Hebrew Congregation, New York.

Branislava Milošević

Presentation of memorial zones - concentration camp museums

Searching for expressive review of tragic historical events from the Second World War is characterized by a complex work on presentation of the former concentration camps-memorials which today are the meeting place of the millions of visitors.

On the basis of through search and scientifically based objective truth, an approach is made towards a realization of a supposition whose authentic achievement greatly depends on preservation of bulidings, barracks, bulwarks, loopholes, gas chambers, crematory, museological material which should give a whole testimony about genocide, cruelty of nazists, about suffering but also about resistance of prisoners in the hardest conditions of fascist terror.

In that context (preserved, partly preserved or completely destroyed concentration camps), it is given a review of museums: Auschwitz, Birkenau, Buhenvald, Dahau, Majdanek and Jasenovac. Besides basical indisputable role of preserved original objects and museum pieces, it is also emphasized

the significance of other auxiliary, technical, audio-visual means, creative solutions and artistic works in the realization of the supposition and forming of a complex - a memorial area (monumental and other memorial solutions).

This examination of presentation of concentration camps should begin a polemics and written word, dialectical discussions on memorials which should be reconstructed, presented on a new way in parts or as a whole. Jasenovac - the largest place of execution on our territory is a great theme and a great challenge. After many years of investigation and digging with newly collected material with an abundance of documents and photographs, it is possible to provide a reconstruction of at least one part of the most tragical camp „Bricklin“.

As a part of exhibiting museological experiences, which are not great, and of modern museological principles, it is taken into consideration the use of audio-visual means, artistic work, artistic solutions which together with authentic and memoirs material will serve to clear up the history of concentration camp Jasenovac - „Unforgettable For The Alive“.